

ΦΙΛΙΠΠΟΣ Κ. ΒΑΣΙΛΟΓΙΑΝΝΗΣ*

**Η ανθρωπίνη αξιοπρέπεια ως εξ υποκειμένου δίκαιο:
ένα φιλοσοφικό σχόλιο
στην ιστορία μιας νομικής έννοιας**

1. Αποτελεί άραγε η ιστορία των εννοιών το δικαστήριό τους – όπως θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε, παραφράζοντας (τον Schiller και) τον Έγελο¹, κατά τον οποίο η παγκόσμια ιστορία αποτελεί το παγκόσμιο δικαστήριο; Κάτι τέτοιο γιατί να μη ισχύει για την εξέλιξη της έννοιας της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας από τη ρωμαϊκή *dignitas*, η οποία κατ' αρχήν συνυφαίνεται με την έννοια του αξιώματος², μέχρι τη σύγχρονη μας *dignity*, για την οποία ειδικά μεριμνούν (με τρόπο μάλλον επιπόλαιο και γι' αυτό ευάλωτο στον σκεπτικισμό³) οικουμενικές διακηρύξεις, διεθνείς συμβάσεις και εθνικές νομοθεσίες ιδίως σε ζητήματα βιοηθικής⁴; Η ιστορία της έννοιας της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας (εφεξής απλώς αξιοπρέπεια) δεν φαίνεται ότι αποτελεί παρά την ιστορία των εκάστοτε αντιλήψεων ως προς το *status* των ανθρώπων (την *ιεράρχησή* τους) ή του ανθρώπου (την *υπεροχή* του)⁵.

---

* Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Νομικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Βλ. GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL, *Grundlinien der Philosophie des Rechts: oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, in *Sämtliche Werke* (Stuttgart: Friedrich Frommann Verlag, 4η έκδ. 1964), τ. 7ος, σ. 446, και πρβλ. τον συναφή σχολιασμό του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΘΑΝΑΣΑ, *Χέγκελ: Ο Λόγος στην ιστορία - εισαγωγή στη φιλοσοφία της ιστορίας* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2005), σ. 352 επ.

2. Βλ. VICTOR RÖSCHL, «Η αξιοπρέπεια στην Αρχαία Ρώμη», in ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΟΝΔΥΛΗ, *Περί αξιοπρέπεια*, μετ. Λευτέρη Αναγνώστου (Αθήνα: Ίνδικτος, 2000), σ. 7 επ.

3. Πρβλ. STEVEN PINKER, «The Stupidity of Dignity» (: <http://pinker.wjh.harvard.edu/articles/media/The%20Stupidity%20of%20Dignity.htm>).

4. Για τον σχετικό προβληματισμό βλ. τον συλλογικό τόμο της Barbara T. Lanigan (ed.), *Human Dignity and Bioethics* (New York: Nova Science Publishers, Inc., 2008).

5. Πρβλ. JÜRGEN HABERMAS, «The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human Rights», in Claudio Corradetti (ed.), *Philosophical Dimensions of Human Rights: Some Contemporary Views* (Dordrecht: Springer, 2012), ιδίως σ. 70 επ., DEREK PARFIT, *On What Matters* (Oxford: Oxford University Press, 2011), τ. 1ος, σ. 243 επ., και JEREMY WALDRON, «Dignity and Rank», in Meir Dan - Cohen (ed.), *Dignity, Rank, and Rights* (Ox-

Αν μάλιστα η κρίσιμη νομική έννοια είναι κατά βάση εκκοσμικευμένη θεολογική έννοια, όπως υποστήριξε «ο διαπρεπής, αλλά και διαθέσιμος για την υποστήριξή του προς το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς»⁶ Carl Schmitt ως προς τις πλέον σημαντικές έννοιες της σύγχρονης θεωρίας του κράτους⁷, η ιστορία της έννοιας της αξιοπρέπειας δεν έχει άραγε ήδη εκδώσει την ετυμολογία της; Κάτι ανάλογο του *silete theologi in munere alieno* που τόλμησε να εκστομίσει ο Albericus Gentilis⁸ έχει ήδη ειπωθεί και οφείλει (για τους ορθούς λόγους) να το λάβει σοβαρά υπ' όψιν του τόσο ο νομοθέτης όσο και ο δικαστής (η θρησκευτική ελευθερία έχει βαρύνουσα σημασία για την αξιοπρεπιά μας) κατά την αντιμετώπιση των πρακτικών προβλημάτων που θέτει, π.χ., η ραγδαία ανάπτυξη της βιοτεχνολογίας στην εποχή μας. Εν όψει των εν λόγω καινοτομιών, γιατί η ιστορία της έννοιας να αδυνατεί να αρθρώσει την κρίσιμη τελευταία λέξη;

Στη συνέχεια, θα υποστηρίξουμε ότι η ιστορία της έννοιας της αξιοπρέπειας αποτελεί το δικαστήριό της, φιλοσοφικά μιλώντας, ακριβώς διότι υφίσταται ηθική πρόοδος από τη σύλληψή της ως *status* ιδίως του ελεύθερου πολίτη (σε αντίθεση προς εκείνο του δούλου) μέχρι τη σύλληψή της ως *status* του ελλόγου προσώπου και γι' αυτό κάθε ανθρώπου από μόνη την ύπαρξή του. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, η πολυσημάντη *dignitas*, υπό την επίδραση στωικών ιδεών⁹, πράγματι μεταπλάθεται από έννοια δηλωτική του κοινωνικού, πολιτικού και πολιτειακού *status* σε έννοια δηλωτική του υψηλού *status* του ανθρώπου εντός της απρόσωπης φύσεως. Ωστόσο, η φύση εν προκειμένω (νοούμενη ως υπερυποκείμενο) δεν αποτελεί παρά το πολύ μια εξ αντικειμένου τάξη αξιών. Το υψηλό *status* του ανθρώπου εντός της φύσεως, όπως εξ άλλου και κατά το θεολογικό δόγμα της Δημιουργίας, δεν αντίκειται προς τη θεσμική ιεράρχηση και κατάταξη των ανθρώπων, η οποία χαρακτηρίζει την παράδοση μέχρι τη Νεωτερικότητα. Η αξιοπρέπεια δεν συνυφαίνεται με δικαιώματα του ανθρώπου

---

ford: Oxford University Press, 2012 [υπό έκδοση]).

6. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ Ι. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο Ι* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 1980), σ. 43 σημ. 35.

7. Βλ. CARL SCHMITT, *Politische Theologie: Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität* (Berlin: Duncker & Humblot, 6η έκδ. 1993), σ. 43.

8. *De iure belli*, I.12.

9. Βλ. ΠΑΥΛΟΥ Κ. ΣΟΥΡΛΑ, *Φιλοσοφία του Δικαίου: Μια ιστορική εισαγωγή Α'* (Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2000), σ. 149 επ.

δεν αποτελεί, δηλαδή, εξ υποκειμένου δίκαιο. Η σύλληψη της αξιοπρέπειας ως εξ υποκειμένου δικαίου επιτυγχάνεται για πρώτη φορά με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο από τον Kant.

Κατά τον Kant, η αυτονομία αποτελεί τη *ratio* της αξιοπρέπειας¹⁰. Γι' αυτό, η αξιοπρέπεια δεν αποτελεί ένα εξ αντικειμένου (εξωγενές) εμπόδιο των επιλογών μας (όπως ίσως κατά μια στωική ή χριστιανική σύλληψη του *status* του ανθρώπου απλώς ως προς την ικανότητά του προς καταλογισμό), αλλά ένα εγγενές όριο της ίδιας της αυτονομίας, συνυφασμένο από ηθική μεν σκοπιά με την ικανότητα του ελλόγου προσώπου να νομοθετεί, από νομική δε σκοπιά με τη συνύπαρξη των ανθρώπων ως ελεύθερων και ίσων υποκειμένων δικαίων: είναι η ίδια η καλύτερη σύλληψη της αξιοπρέπειας, συνυφασμένης με τον αναστοχαστικό χαρακτήρα της ευθύνης μας, ως αυτόνομων νομοθετών της ηθικής, που δεν μας επιτρέπει, για τους ορθούς λόγους, και από τη σκοπιά του δικαίου να προσβάλλουμε την αξιοπρέπεια (την αυτοτέλεια) οποιουδήποτε συνανθρώπου μας, είτε μέσω της κηδεμονεύσεώς του (αρχή της προσωπικής ευθύνης) είτε μέσω της προκλήσεως βλάβης σε αυτόν (αρχή της εγγενούς αξίας του βίου)¹¹. Εν τούτοις, η σύλληψη της αξιοπρέπειας ως εξ αντικειμένου αξίας, αντί της ανταγωνιστικής συλλήψεώς της ως *status* του ηθικά και δικαϊκά αυτόνομου προσώπου που καλείται να αναστοχασθεί τις προϋποθέσεις της συνυπάρξέως του με τους άλλους υπό συνθήκες ελευθερίας και ισότητας και να πράξει αναλόγως, επιβιώνει στις μάλλον κρατούσες συνταγματικές αντιλήψεις της, οι οποίες προκαλούν αξιοσημείωτες νομικές διαμάχες:

Περιοριζόμενοι στην ελληνική συνταγματική τάξη μόνο για λόγους οικονομίας της εκθέσεως, αντικείμενο μιας ενδιαφέρουσας αντιγνωμίας αποτελεί η ερμηνεία μιας δυσερμήνευτης μεν, αλλά θεμελιώδους διατάξεως του Συντάγματος: του κανόνα του άρθρου 2 § 1, ο οποίος επιτάσσει τον απόλυτο σεβασμό και την προστασία της αξιοπρέπειας (της «αξίας του ανθρώπου»). Το θεσμικό παράδειγμά μας δεν διαφέρει από εκείνο άλλων συνταγματικών τάξεων, οι οποίες πε-

10. Βλ. IMMANUEL KANT, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, in *Kant's gesammelte Schriften* (Berlin: Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1902 -), τ. 4ος, σ. 436.

11. Πρβλ. RONALD DWORKIN, *Is Democracy Possible Here? Principles for a New Political Debate* (Princeton: Princeton University Press, 2006), σ. 10 επ.

ριέχουν παρόμοιο κανόνα, όπως, π. χ., ο *Grundgesetz* της Γερμανίας¹². Εν πάση περιπτώσει, το ζήτημα αρχής που τίθεται ενδιαφέρει κάθε συνταγματική τάξη: μια έννομη τάξη που δεν θα προστάτευε (ρητώς ή σιωπηρώς) με τρόπο απόλυτο την αξιοπρέπεια θα αδυνατούσε να δικαιολογήσει την ισχύ (των συνταγματικών) δικαιωμάτων (στην ονομαστική αξία τους).

2. Το Σύνταγμα ορίζει στο άρθρο 2 § 1 ότι «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας». Από μια πρώτη ανάγνωση της διατάξεως συνάγεται, πρώτον, η καθιέρωση μιας υποχρέωσης του κράτους (το οποίο, εφ' όσον την εκπληρώνει, αποτελεί πράγματι *πολιτεία* και δεν κατέχει απλώς και μόνο το μονοπώλιο του εξαναγκασμού ως κράτος): δεύτερον, η προτεραιότητα αυτής της κρατικής υποχρέωσης: και, τρίτον, το αντικείμενό της: «ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου». Η σημασία της διατάξεως όμως (η κατά προτεραιότητα, δηλαδή, υποχρέωση του κράτους να σέβεται και να προστατεύει την αξιοπρέπεια) κάθε άλλο παρά μας (καθ)οδηγεί εκ προοιμίου προς (τη) μία και μόνη (ορθή) ερμηνεία της. Εξ υπαρχής εγείρονται δυσεπίλυτα ζητήματα: Η διάταξη καθιερώνει άραγε απλώς και μόνο μια υποχρέωση του κράτους – έστω «πρωταρχική»; Σε αυτήν την κρατική υποχρέωση «σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου» δεν αντιστοιχούν άραγε δικαιώματα; Ο ίδιος ο σεβασμός και η προστασία της αξιοπρέπειας δεν επιτάσσει μήπως την αναγνώριση (έστω των μη ρητών συνταγματικών) δικαιωμάτων; Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, πώς θα τα ανακαλύψουμε;

Η ερμηνευτική διαφωνία καθίσταται αναπόφευκτη. Είναι όμως άραγε και όλες οι εκδοχές της εύλογες;

Παρ' ότι τα ερωτήματα είναι εγγενώς συνδεδεμένα, μια δημοφιλής αντίληψη τείνει να τα απομονώσει και να απαντήσει χωριστά το ένα από το άλλο, αγνοώντας ή παραγνωρίζοντας τα λοιπά ερωτήματα.

---

12. Για τα σχετικά ζητήματα βλ. την πρόσφατη μονογραφία της ΘΕΟΔΩΡΑΣ Δ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ, *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975: Συγχρόνως μια συμβολή στη δογματική των ατομικών δικαιωμάτων και στην ερμηνεία του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2010). Για μια πληρέστερη ανάπτυξη της θεματικής που απλώς θίγεται στο κυρίως κείμενο βλ. τη μονογραφία μου *Ο Κλώνος του Ανθρώπου: Ένας επίκαιρος επανέλεγχος των συνταγματικών ιδεών* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003), σ. 161 επ., όπου και περαιτέρω βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

Μάλιστα, το βαθύτερο σύμπτωμα της νομικής διχογνωμίας, στο οποίο περιοριζόμαστε, εντοπίζεται ακριβώς σε αυτήν την περιέργη ερμηνευτική προεπιλογή: ιδίως στο ότι η απάντηση στο ερώτημα ως προς τη φύση της διατάξεως επιχειρείται να δοθεί πρωθύτερα, χωρίς να απαντηθούν προηγουμένως τα ερωτήματα ως προς το κανονιστικό νόημα της ρήτρας «αξία του ανθρώπου». Πρόκειται βέβαια για λήψη του ζητουμένου, αλλά και για μια κανονιστική συνέπεια της (εσφαλμένης) εννοιολογικής διακρίσεως του δικαίου από την ηθική. Η συνταγματική αρχή της πρωταρχικής υποχρεώσεως της πολιτείας να σέβεται και να προστατεύει την αξιοπρέπεια δεν αποτελεί, στην ονομαστική αξία της (τη μόνη που εξ άλλου ηθέλησαν οι συντάκτες του Συντάγματος), παρά μια γνήσια ηθική και πολιτική αρχή.

Το ζήτημα ως προς τη φύση της διατάξεως έχει αντιμετωπισθεί από τη δογματική του συνταγματικού δικαίου στο πλαίσιο του ερωτήματος του αν η διάταξη καθιερώνει μια αντικειμενική αρχή, δηλαδή εξ αντικειμένου δίκαιο, ή αν κατοχυρώνει (και) εξ υποκειμένου δίκαιο, δηλαδή ένα δικαίωμα ή δικαιώματα (στην αξιοπρέπεια). Κατά μία άποψη (η οποία είναι μάλλον κρατούσα στη νομολογία¹³, όχι όμως πια και στη συνταγματική θεωρία), η διάταξη δεν καθιερώνει δικαίωμα (στην αξιοπρέπεια), αλλά μια αντικειμενική αρχή: κατά την παραδοσιακή ορολογία, καθιερώνει μια «προγραμματική»¹⁴ ή «κατευθυντήρια» αρχή. Ας εξετάσουμε κατ' αρχάς τί δεν σημαίνει αυτή η θέση:

Δεν σημαίνει ότι η διάταξη δεν είναι δεσμευτική για τη νομοθετική, τη δικαστική και την εκτελεστική εξουσία. Η παράβαση όμως κατά κυριολεξία «προγραμματικών» ή «κατευθυντηρίων» αρχών δεν ελέγχεται, σύμφωνα με τη συνταγματική δογματική, από τα δικαστήρια. Εν προκειμένω, πάντως, οι υποστηρικτές της εν λόγω θέσεως υποστηρίζουν ότι οι προσβολές της αξιοπρέπειας υπόκεινται στον έλεγχο των δικαστηρίων, όπως γενικώς και η συμφωνία ενός νόμου με τη διάταξη του άρθρου 2 § 1 του Συντάγματος. Και πάλι ερωτάται όμως: ο δικαστικός έλεγχος αφορά στην προστασία δικαιωμάτων (ή ενός δικαιώματος στην αξιοπρέπεια) ή απλώς στο αν δεν έχουν παραβιασθεί κάποια άκρα όρια κατά την άσκηση των εν προκειμένω

13. Βλ., π.χ., την υπ' αριθ. 40/1998 απόφαση της Ολομελείας του Αρείου Πάγου.

14. ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ Ι. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Συνταγματικά δικαιώματα: Ατομικές ελευθερίες* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα, 4η έκδ. 1982), σ. 111.

αρμοδιοτήτων της κρατικής εξουσίας; Αν συνέτρεχε η δεύτερη εκδοχή, η διάταξη μάλλον θα καθιέρωνε πράγματι απλώς και μόνο μια αντικειμενική αρχή. Το αντικείμενο της δίκης σε αυτή την περίπτωση δεν θα αφορούσε ακριβώς σε δικαιώματα, αλλά μάλλον σε έννομα συμφέροντα¹⁵, στην προστασία, δηλαδή, απλώς μιας ευμενούς για τον θιγόμενο καταστάσεως¹⁶ (η οποία θα προϋπέθετε την άσκηση μόνον ενός διαδικαστικού δικαιώματος, του δικαιώματος εννόμου προστασίας, και την ενεργοποίηση μιας αρχής ελέγχου, της αρχής της αναλογικότητας¹⁷). Τούτο θα σήμαινε ότι το οποιοδήποτε έννομο συμφέρον του θιγομένου, λόγω της ελαστικότητας των συμφερόντων, θα έπρεπε να υποχωρήσει προ υπέρτερων ατομικών και συλλογικών συμφερόντων, ιδίως προ του λεγομένου γενικού συμφέροντος. Αυτή η περαιτέρω αναγκαία παραδοχή όμως οδηγεί τους υποστηρικτές της θέσεως σε μια αξιοσημείωτη εννοιολογική δυσχέρεια.

Η αξιοπρέπεια, κατά τις πλέον έγκριτες αξιολογήσεις μας (όπως της απαγορεύσεως των βασανιστηρίων ή της δουλείας, του τεκμηρίου αθωότητας κλπ.)¹⁸, δεν κατισχύει άραγε έναντι οποιοδήποτε ατομικού ή συλλογικού συμφέροντος που τυχαίνει να αντίκειται στην προστασία της; Με άλλα λόγια, καλύτερα να δεχθούμε ότι η αξιοπρέπεια δεν υπόκειται σε σταθμίσεις (συμφερόντων ή αγαθών)¹⁹. Γι' αυτό, α-

15. Για τη διάκριση δικαιώματος και εννόμου συμφέροντος βλ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 3η έκδ. 2002), σ. 226.

16. Πρβλ. Π. Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Διοικητικό δικονομικό δίκαιο* (Θεσσαλονίκη - Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, 5η έκδ. 2011), σ. 493.

17. Πρβλ., ως προς το ζήτημα ενός συνταγματικού δικαιώματος στην άμβλωση, RONALD DWORKIN, *Life's Dominion: An Argument about Abortion, Euthanasia, and Individual Freedom* (New York: Alfred A. Knopf, 1993), σ. 102 επ.

18. Για την έννοια και τη μεθοδολογική βαρύτητα των έγκριτων αξιολογήσεων (*considered judgments*) βλ. JOHN RAWLS, *Θεωρίες της δικαιοσύνης*, μετ. Βασίλη Βουτσάκη, Φιλήμονος Παιονίδη, Κωνσταντίνου Παπαγεωργίου, Νίκου Στυλιανίδη, Ανδρέα Τάκη και του γράφοντος (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2001), σ. 45 επ., 78 επ., 657 επ.

19. Πράγμα που δεν σημαίνει ότι η προστασία της δεν σημαίνει ή δεν συνεπάγεται την προαγωγή ατομικών ή συλλογικών συμφερόντων: αγνοώντας την πάντα επίκαιρη διαμάχη για την έννοια του δικαιώματος και τη σύλληψή της βάσει των ανταγωνιστικών θεωριών του συμφέροντος και της βουλήσεως (βλ., π. χ., MATTHEW H. KRAMER, N. E. SIMMONDS και HILLEL STEINER, *A Debate over Rights: Philosophical Enquiries* [Oxford: Clarendon Press, 1998,] *passim*), η πρόταση έχω δικαίωμα προαγωγής των συμφερόντων μου κάθε άλλο παρά κανονιστικά ατυχής ή περιττή είναι. Και στο σημείο αυτό όμως είναι αναγκαία μια ηθική αντίληψη του συμφέροντος: πρβλ., ως προς το ζήτημα της ευθανασίας, RONALD DWORKIN, *Life's Dominion*, σ. 201 επ., 210 επ.

κόμη και αν η διάταξη δεν κατοχυρώνει κάποιο αυτοτελές δικαίωμα, εν τούτοις, κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή της, θα έλθουμε κατ' ανάγκην αντιμέτωποι με δικαιώματα, δηλαδή *αντιωφελιμιστικούς τίτλους* στη διαδικασία λήψεως συλλογικών αποφάσεων (ή «α-τού», για να χρησιμοποιήσουμε την περίφημη έκφραση του Ronald Dworkin²⁰), και όχι απλώς με έννομα συμφέροντα. Να, λοιπόν, γιατί αδυνατούμε να διαχωρίσουμε την απάντηση στο ερώτημα ως προς τη φύση της διατάξεως από το ζήτημα της κανονιστικής σημασίας της ρήτρης «αξία του ανθρώπου» ως ηθικής και πολιτικής αρχής στην ονομαστική αξία της (όπως θα επιχειρούσε ένας θετικιστής νομικός).

Η ίδια θέση πάντως (για τη συνταγματική καθιέρωση απλώς μιας αντικειμενικής αρχής) δεν αφορά κατ' ανάγκην στη βαρύτητα της διατάξεως. Πολλές φορές, ωστόσο, δίδεται η εντύπωση ότι, χαρακτηρίζοντας κάποιος έναν συνταγματικό κανόνα ως θεμελιώδες δικαίωμα, τονίζει ακριβώς τη βαρύνουσα σημασία του για τη συνταγματική τάξη, θεωρώντας ότι ο χαρακτηρισμός του ως «αντικειμενικής αρχής» εκ προοιμίου τον υποβιβάζει. Κάτι τέτοιο βέβαια δεν δικαιολογείται: εύλογα αναρωτιέται κανείς ως προς το αν, για να αξιολογήσουμε σύμφωνα με την βαρύτητά τους τις διατάξεις του άρθρου 1 §§ 1 και 2 του Συντάγματος, πρέπει να επικαλεσθούμε θεμελιώδη δικαιώματα στην Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία και στη λαϊκή κυριαρχία. Και όμως, η βασική ερμηνευτική συνέπεια από την αντίληψη αυτή (την οποία συμμαρρίζονται πάντως και υποστηρικτές της απόψεως ότι η διάταξη κατοχυρώνει δικαίωμα²¹) αφορά εν τέλει στη βαρύτητα της διατάξεως²² (αν όχι της ίδιας της αξιοπρέπειας!): η διάταξη θεωρείται ότι τυγχάνει επικουρικής (ή συμπληρωματικής) εφαρμογής έναντι των λοιπών (κυρίων;) συνταγματικών διατάξεων. (Γιατί όμως απλώς να μη *συρρέει* κατά την εφαρμογή τους;). Ο λόγος αυτού του ερμηνευτικού αυτοπεριορισμού είναι ίσως *ιδεολογικός* και εκτίθεται ανάγλυφα από τον Αντώνη Μανιτάκη²³:

---

20. Βλ. RONALD DWORKIN «Rights as Trumps», in Jeremy Waldron (ed.), *Theories of Rights* (Oxford: Oxford University Press, 1984), σ. 153 επ.

21. Βλ., π. χ., Π. Δ. ΔΑΓΠΟΓΛΟΥ, *Ατομικά δικαιώματα* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2η έκδ. 2005), σ. 1323.

22. Κατά τη χαρακτηριστική αντιδιαστολή του ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ Ι. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά δικαιώματα*, σ. 110, η διάταξη «δεν πρέπει ούτε να υπερτιμιάται ούτε να υποτιμιάται».

23. Βλ. ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων: κατά*

Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου αποτελεί... αρχή ίσης αξίας και σημασίας με τις άλλες αρχές που καθιερώνει το Σύνταγμα, οι οποίες συνήθως εξειδικεύουν το περιεχόμενο εκείνης, που δεν διαφέρει από αυτές παρά μόνο κατά τη γενικότητα του περιεχομένου της. Επομένως, μόνο συμπληρωματικά ή επικουρικά κατά την εφαρμογή ή ερμηνεία σχετικών συνταγματικών και νομοθετικών διατάξεων μπορεί να λειτουργήσει.

Η ενδεχόμενη καθιέρωσή της σε αυτοτελή πηγή δικαιοϊκής έμπνευσης του νομοθέτη, της διοίκησης ή του δικαστή και η ανακήρυξή της σε συνταγματική αρχή (ή γενικό συνταγματικό δικαίωμα) που προστατεύει αγαθά με ειδικό και αυτοτελές περιεχόμενο και που ισχύει ανεξάρτητα ή και σε αντίθεση με αξίες που καθιερώνει και προστατεύει το Σύνταγμα και εξειδικεύει η κοινή νομοθεσία, εμπεριέχει τον κίνδυνο μετατροπής της σε ένα είδος «υπέρ-αξίας», η οποία διεκδικεί θέση πέρα, πριν και πάνω από την ισχύουσα συνταγματική τάξη. Ενδέχεται εξ άλλου να δικαιολογήσει κρίσεις της δικαστικής εξουσίας και της διοίκησης υποκειμενικές και αυθαίρετες και να μεταβληθεί από στοιχείο ενότητας σε παράγοντα διάσπασης της νομολογίας. Και το χειρότερο, η επίκλησή της από την πολιτική εξουσία είναι δυνατόν με αυτές της προϋποθέσεις να χρησιμεύσει ως αφορμή για να παραμεριστούν άλλες αξίες ή αρχές, τις οποίες επίσης καθιερώνει το Σύνταγμα (π. χ. η αρχή της νομιμότητας ή η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας).

Εύλογα, λοιπόν, αναρωτιέται κανείς: αν οι «άλλες αρχές που καθιερώνει το Σύνταγμα... συνήθως εξειδικεύουν [η αξιοπρέπεια ως *genus proximum*;] το περιεχόμενό [της]», τότε γιατί αυτή να μη απετέλεσε – για κάποιους ορθούς λόγους – «αυτοτελή πηγή δικαιοϊκής έμπνευσης» του συντακτικού νομοθέτη; Γι' αυτό, οι θεσμικοί κίνδυνοι που επισημαίνονται στο προκείμενο παράθεμα δύνανται να προέλθουν μόνον από την εσφαλμένη ερμηνεία της διατάξεως, από την παρερμηνεία της ρήτρας «σεβασμός και προστασία της αξίας του ανθρώπου». Το μόνο ζητούμενο είναι και παραμένει η ορθή ερμηνεία της διατάξεως.

Τώρα, με τη σειρά της, η θέση ότι η διάταξη κατοχυρώνει δικαίωμα τί δεν δύναται να σημαίνει; Όπως θα δούμε (παρουσιάζοντας στη συνέχεια τη θέση του Kant ή μια καντιανή θέση στο ζήτημα), η διάταξη

το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1981), σ. 126 επ.

δεν δύναται να κατοχυρώσει ένα συνταγματικό δικαίωμα· ένα δικαίωμα, δηλαδή, του ιδίου κανονιστικού επιπέδου με τα δικαιώματα ιδιοκτησίας, ελευθερίας λόγου, προσωπικής και θρησκευτικής ελευθερίας, ζωής κ.λπ. Τουναντίον, η διάταξη, αν κατοχυρώνει ένα δικαίωμα, π. χ. το δικαίωμα να μη χρησιμοποιείται κανείς ποτέ απλώς ως μέσον, κατοχυρώνει μια ασυλία του προσώπου που έχει μια εννοιολογική και κανονιστική προτεραιότητα έναντι κάθε συνταγματικού δικαιώματος.

3. Ακόμη και ένας στοιχειωδώς εξοικειωμένος με τις ιδέες του Kant γνωρίζει ότι κανένα άλλο πρόσταγμα της ηθικής φιλοσοφίας του δεν είναι τόσο βαθιά ριζωμένο στις τρέχουσες ηθικές πεποιθήσεις μας όσο μια εναλλακτική διατύπωση της κατηγορικής προστακτικής (καταγεγραμμένη στη σύγχρονη βιβλιογραφία ως *Formula of Humanity*²⁴), κατά την οποία επιτάσσεται κατηγορηματικά να μη χρησιμοποιείται ποτέ ο άνθρωπος ως απλό μέσον για την επίτευξη οποιουδήποτε σκοπού. Ερμηνεύοντας το άρθρο 1 § 1 του γερμανικού *Grundgesetz*, κατά το οποίο η αξιοπρέπεια είναι απρόσβλητη, ένας επιφανής ερμηνευτής του υποστηρίζει ότι η «αξία του ανθρώπου προσβάλλεται όταν ο συγκεκριμένος άνθρωπος απαξιώνεται σε απλό μέσον, σε αντικαταστατό μέγεθος»²⁵. Για την οικονομία της επιχειρηματολογίας μας, θεωρούμε ως απλώς δεδομένη (όχι αυτονόητη) την εννοιολογική συγγένεια της προκειμένης διατύπωσης της κατηγορικής προστακτικής με την προστατευόμενη από το Σύνταγμα αξιοπρέπεια. Πώς συλλαμβάνει ο ίδιος ο Kant το ζήτημά μας ως ζήτημα δικαίου;

Ο Kant αποφεύγει τη ρητή επίκληση αυτής της μορφής της κατηγορικής προστακτικής για τη θεμελίωση δικαικών καθηκόντων (ενώ – σημειωτέον – όλα τα ηθικά καθήκοντα στη *Μεταφυσική του των Ηθών* τα θεμελιώνει με τη ρητή επίκλησή της). Την επικαλείται, ωστόσο, σε δύο καίρια σημεία της *Θεωρίας του τού Δικαίου*: Πρώτον, κατά την ιδιάζουσα (νεωτεριστική, όχι αναχρονιστική) ερμηνεία του

---

24. Για την οποία βλ. την εξαιρετική ανάλυση της CHRISTINE M. KORSGAARD, «Kant's Formula of Humanity», in *Creating the Kingdom of Ends* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), σ. 106 επ.

25. GÜNTER DÜRIG, in Theodor Maunz, Günter Dürig, Roman Herzog και Rupert Scholz (eds), *Grundgesetz: Kommentar* (München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 6η έκδ. 1989), σ. 14 επ. (χωρίς την έμφαση του πρωτοτύπου). Για τις πολλαπλές σημασίες της χρησιμοποίησής ενός προσώπου ως πράγματος βλ. MARTHA C. NUSSBAUM, «Objectification», in *Sex and Social Justice* (Oxford: Oxford University Press, 1999), σ. 218.

τού προστάγματος του Ουλπιανού *honeste vivere*²⁶. Η *honestas juridica* έγκειται, κατά τον Kant, στη διεκδίκηση της αξιοπρέπειάς μας στις σχέσεις μας προς τους άλλους: «μη καθιστάς τον εαυτό σου απλό μέσο για τους άλλους, αλλά συγχρόνως αυτοσκοπό»: εν ολίγοις η δικαιοκλή αξιοπρέπειά μας έγκειται στην έμπρακτη διεκδίκηση των δικαιωμάτων μας στο περιβάλλον ενός ανταγωνιστικού κόσμου: του κόσμου της ελευθερίας²⁷, εντός του οποίου κάθε άνθρωπος τεκμαίρεται μεν ως αθώος, αλλά και κάθε συνάνθρωπός του νομιμοποιείται, αν δεν οφείλει, συγχρόνως, να τον θεωρεί ως δυνητική πηγή κινδύνου για την αυτοτέλειά του. Όπως επισημαίνει ο ίδιος ο Kant, αυτό το καθήκον απορρέει από το ένα και μόνο έμφυτο (ή «φυσικό» στη γλώσσα των επαναστατικών διακηρύξεων του 18^{ου} αιώνα) δικαίωμά μας ως ανθρώπων: από την ελευθερία μας, καθ' όσον αυτή, βέβαια, είναι συμβατή με την ελευθερία κάθε άλλου σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο²⁸. Δεύτερον, ο ίδιος χρησιμοποιεί την ίδια διατύπωση της κατηγορικής προστακτικής για να δικαιολογήσει τον θεσμό της ανταποδοτικής ποινής: «ένας άνθρωπος δεν επιτρέπεται ποτέ να χρησιμοποιηθεί ως μέσον για τους σκοπούς κάποιου άλλου ή να υποβιβασθεί σε πράγμα: η έμφυτη προσωπικότητά του τον προστατεύει από κάτι τέτοιο...». Και με μεγαλύτερη έμφαση: «Ο ποινικός νόμος είναι μια κατηγορική προστακτική...»²⁹. Με τα λόγια του Εγέλου, η ανταποδοτική ποινή δεν αποτελεί παρά το έμφυτο δικαίωμα του κατηγορουμένου³⁰.

Οι δύο αυτές χαρακτηριστικές αναπτύξεις του Kant αρκούν για την παρούσα συνοπτική πραγμάτευση του ζητήματός μας. Πρώτον, τί σημαίνει (από μορφική άποψη) ότι το ένα και μόνο έμφυτο δικαίωμά μας είναι η έμφυτη ελευθερία μας; Ο Kant³¹ δίδει την ακόλουθη απάντηση: «Από τη σκοπιά του τί είναι εμφύτως, δηλαδή εγγενώς, δικό μου και δικό σου, δεν υπάρχουν πολλά δικαιώματα: υπάρχει ένα και μόνο δικαίωμα». Αυτό σημαίνει (κατά τη γνώμη μου) ότι από τη σκο-

26. Βλ. IMMANUEL KANT, *Metaphysik der Sitten*, in *Kant's gesammelte Schriften*, τ. 6ος, σ. 237.

27. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η πολιτική δυνατότητα της δικαιοσύνης: συμβόλαιο και συναίνεση στον John Rawls* (Αθήνα: Νήσος, 1994), σ. 31.

28. Βλ. τις σχετικές αναπτύξεις της υπό έκδοση μονογραφίας μου, *Πρόσωπα, λόγοι και πράγματα: ιδιοκτησία και μη διανεμητική δικαιοσύνη*, §§ 7.1 επ.

29. *Metaphysik der Sitten*, σ. 331.

30. Πρβλ. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, σ. 155.

31. *Metaphysik der Sitten*, σ. 237.

πιά της αξιοπρέπειας όλα τα δικαιώματα ανάγονται σε ένα και μόνο δικαίωμα³². Πρόκειται βέβαια για μια κανονιστική αναγωγή· η αξιοπρέπεια, ως θεμελιώδης αρχή του δικαίου, αποτελεί την απάντηση σε ένα αφηρημένο πρακτικό πρόβλημα: πώς το (ισχύον) δίκαιο (οφείλει να) αντιμετωπίζει τα άτομα ως υποκείμενα δικαίου, ως πρόσωπα; Τα συνταγματικά δικαιώματα, κατά προτεραιότητα μεταξύ των άλλων θεσμών του δικαίου, αποτελούν συγκεκριμένες απαντήσεις σε αυτό το πρακτικό πρόβλημα· αποτελούν αντιλήψεις (*conceptions*) αυτής της πρωταρχικής αξιολογήσεως. Η μεν αξιοπρέπεια, ως αφηρημένη έννοια (*concept*), αναφέρεται σε οτιδήποτε επιλύει το προαναφερθέν πρόβλημα, οι δε αντιλήψεις της (όπως τα προαναφερθέντα δικαιώματα ιδιοκτησίας, ελευθερίας λόγου, προσωπικής και θρησκευτικής ελευθερίας, ζωής κλπ.) υποδεικνύουν συγκεκριμένες λύσεις του³³.

Δεύτερον, τί δύναται να σημαίνει (από περιεχομενική άποψη) η έμφυτη ελευθερία μας, ως νομικό αντίκρισμα³⁴ της κατηγορικής προστακτικής «πράττε με τέτοιον τρόπο, ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρώπινη ιδιότητα τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου πάντοτε συγχρόνως ως σκοπό και ποτέ απλώς ως μέσον»³⁵; Όπως είναι γνωστό, ο Kant την εφαρμόζει με αξιοσημείωτη ενάργεια στο ζήτημα της αυτοκτονίας. Εν τούτοις, είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ ο ίδιος θεμελιώνει με ιδιαίτερη έμφαση το ηθικώς ανεπίτρεπτον της αυτοκτονίας, «αποφεύγει κάθε ηθικοποίηση του δικαίου... [και] ασκεί κριτική στην προσπάθεια των συγχρόνων του νομικών να καταστήσουν τη διατήρηση της ζωής νομικό καθήκον[³⁶]³⁷.

32. Και όχι ότι από το ένα και μόνο έμφυτο δικαίωμά μας δεν συνάγονται, λόγω της τυπικότητάς του, δικαιώματα, όπως εσφαλμένα, κατά τη γνώμη μου, αντιδιαστέλλει ο WOLFGANG KERSTING, *Wohlgeordnete Freiheit: Immanuel Kants Rechts- und Staatsphilosophie* (Paderborn: Mentis, 3η έκδ. 2007), σ. 163· αντιθέτως ορθά ο OTFRIED HÖFFE, *Kategorische Rechtsprinzipien: Eine Kontrapunkt der Moderne* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1995), σ. 138.

33. Πρβλ. CHRISTINE M. KORSGAARD, «Realism and Constructivism in Twentieth-Century Moral Philosophy», in *The Constitution of Agency: Essays on Practical Reason and Moral Psychology* (Oxford: Oxford University Press, 2008), σ. 322 επ. (Η Korsgaard αναφέρεται στη ρωσισιανή έννοια της δικαιοσύνης). Για τη μεθοδολογική σημασία της διακρίσεως βλ. JOHN RAWLS, *Political Liberalism* (New York: Columbia University Press, 1993), σ. 14 σημ. 15.

34. Πρβλ. WOLFGANG KERSTING, *Wohlgeordnete Freiheit*, σ. 160.

35. IMMANUEL KANT, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, σ. 429.

36. Κριτική ακόμη επίκαιρη· πρβλ. π. χ., ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποινικό Δίκαιο: Γενικό Μέρος I* (Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 2η έκδ. 2006), σ. 361 σημ. 22: «Εξακολουθώ

4. Ερμηνεύοντας την αξία της ανθρώπινης ζωής από τη σκοπιά της αξιοπρέπειας, ερχόμαστε αντιμέτωποι με δύο όψεις της: μία απρόσωπη και μία προσωπική (ή υποκειμενική)³⁸. Τί σημαίνει από τη σκοπιά του δικαίου η απρόσωπη όψη της; Από τη σκοπιά του δικαίου, αδυνατούμε να επαναλάβουμε την απευθυντέα προς τον αυτόχειρα ηθική επιχειρηματολογία του Kant, αν δεν υιοθετήσουμε τη σκοπιά του συμμετόχου σε αυτοκτονία (ώστε για το επιχείρημά μας να μη είναι κρίσιμο το γεγονός ότι αυτή δεν εμπεριέχεται στη Θεωρία του του Δικαίου). Παραφράζω³⁹:

Όποιος συνδράμει σε αυτοκτονία θα πρέπει να αναρωτηθεί ως προς το αν η πράξη του εναρμονίζεται με την ιδέα του ανθρώπου ως σκοπού καθ' εαυτόν (εν προκειμένω, ως υποκειμένου δικαίου). Αν συνδράμει σε αυτοκτονία, για να διαφύγει ο αποδέκτης της συνδρομής του από μια δυσμενή κατάσταση (έχει τον πειρασμό να προσθέσει κανείς: μεγιστοποιώντας ίσως κατ' αυτόν τον τρόπο, καθ' όσον συγκυριακά είναι στο χέρι του, και τη συνολική ευδαιμονία), χρησιμοποιεί ένα πρόσωπο μόνον ως μέσον, για να διατηρήσει αυτό, π. χ., μια ανεκτή κατάσταση μέχρι το τέλος της ζωής του. Αλλά ο άνθρωπος, ως υποκείμενο δικαίου, δεν αποτελεί μια εξ αντικείμενου κατάσταση, δηλαδή πράγμα. Επομένως, δεν δικαιούμαι να συνδράμω σε ανθρωποκτονία (η περίπτωση της ευθανασίας, της ιατρικής συνδρομής σε αυτοκτονία, είναι πάντως εντελώς διαφορετική⁴⁰), να προσβάλλω, δηλαδή, την εγγενή αξία ενός υποκειμένου δικαίου από μόνη την ύπαρξή του (προκειμένου να καταστήσω τον κόσμο καλύτερο κ. τ. τ.). Οι επιταγές του δικαίου δεν αποτελούν κατ' αρχήν απαγορεύσεις. (Ακόμη και αν η αυτοκτονία νομικώς επιτρέπεται, δεν έπεται ότι νομικώς όλα επιτρέπονται⁴¹, ήτοι και η συμμετοχή σε αυτοκτονία. Η αυτοκτονία είναι μεν επιτρεπτή στον αυτόχειρα, δεν δικαιολογείται,

---

να πιστεύω... ότι 'ο άνθρωπος, όσον περιέργως και αν ηγή τούτο, έχει νομικήν υποχρέωσιν να ζη!'».

37. OTFRIED HÖFFE, *Immanuel Kant* (München: Verlag C. H. Beck, 3η έκδ. 1992), σ. 216.

38. Βλ. τις συμβολές μου, «Αμβλώσεις: Rawls και Dworkin» και «Αυτοκτονία και ευθανασία», in Παύλου Κ. Σούρα και του γράφοντος, *Δίκαιο, ηθική και βιοηθική: Θεωρητική θεμελίωση και πρακτικά διλήμματα* (υπό έκδοση), §§ 1.9 και 10.6.

39. Πρβλ. IMMANUEL KANT, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, σ. 430.

40. Βλ. «Αυτοκτονία και ευθανασία», ιδίως §§ 10.5 επ.

41. Πρβλ. LUDWIG WITTGENSTEIN, *Notebooks 1914-1917* (Oxford: Blackwell, 1979), σ. 91: «Αν επιτρέπεται η αυτοκτονία, τότε επιτρέπεται ο,τιδήποτε».

δηλαδή, ο κολασμός της απόπειρας αυτοκτονίας, ακριβώς επειδή δεν συνιστά ποινικώς αξιόλογη αυτοαναίρεση· η αυτοκτονία δεν αποτελεί εθελοδοουλία. Με την τελευταία εκχωρώ τη βούλησή μου και αυτοαναιρούμαι ως πρόσωπο· δεν παύω απλώς να υπάρχω, αλλά καθίσταμαι για τους άλλους πράγμα προς μελλοντική χρήση. Πρόκειται, δηλαδή, για νομική αυτοκτονία⁴²).

5. Μετά τον δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η επίκληση της αξιοπρέπειας σε συντάγματα, οικουμενικές διακηρύξεις και διεθνείς συμβάσεις είναι μεν αξιοσημείωτη και αναμενόμενη, λόγω της εμπειρίας του ιδιαίτερα απάνθρωπου πολέμου και του Ολοκαυτώματος, αλλά πάντως περιορισμένη· αν τη συγκρίνουμε με τη χρήση που της επιφυλάσσεται σε νομοθετήματα βιοηθικού ενδιαφέροντος, στα οποία συχνά καθιερώνονται και κατοχυρώνονται θεσμικά μη φιλελεύθερες και αντιδημοκρατικές αντιλήψεις της αξιοπρέπειας ως εξ αντικειμένου δικαίου. Δύναται άραγε σήμερα οποιοσδήποτε αυτουργός, αντιμετωπίζοντας, π. χ., τα ζητήματα της ζωής πριν από τον βίο (των αμβλώσεων, του προγεννητικού ελέγχου, της ακούσιας πατρότητας κ.λπ.) ή της ζωής μετά τον βίο (της ευθανασίας) ή της ιερής και απαράβιαστης σχέσεώς του προς το σώμα του (π. χ., της συναινέσεώς του για τη μετάγγιση αίματος ή για μια ενδεδειγμένη ιατρική επέμβαση) κλπ.⁴³, να αποφύγει την ανάμετρήσή του με την ακαταγώνιστη αντικειμενική αξία της αξιοπρέπειας;

Στη μεταπολεμική Γερμανία, το ζήτημα των αξιών απετέλεσε αντικείμενο έντονης διαμάχης μεταξύ των φιλοσόφων του δημοσίου δικαίου και των συνταγματολόγων, με αφορμή ιδίως τη νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Η εν λόγω νομολογία βασίζεται κυρίως στην ιδέα της αντικειμενικής διαστάσεως των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Κατά το Δικαστήριο, ο κατάλογος των θεμελιωδών δικαιωμάτων εγγυάται κατά κύριο λόγο τις αμυντικές (έναντι του κράτους) ελευθερίες του ατόμου· συγχρόνως όμως εμπεριέχει και μια μάλλον στρατευμένη «αντικειμενική τάξη αξιών», η οποία ισχύει σε όλους τους τομείς του δικαίου ως «συνταγματική θεμελιώδης απόφαση», συντονίζοντας τη νομοθεσία, τη διοίκηση και τη νο-

42. Βλ., αναλυτικά, ARTHUR RIPSTEIN, *Force and Freedom: Kant's Legal and Political Philosophy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2009), σ. 135 επ.

43. Βλ. τις σχετικές πραγματεύσεις μου, in Παύλου Κ. Σούρα και του γράφοντος, *Δίκαιο, ηθική και βιοηθική*, §§ 1.1 επ., 2.1 επ., 3.1 επ., 5.1 επ. και 6.1 επ.

μολογία⁴⁴. Η ιδέα της αντικειμενικής διαστάσεως των θεμελιωδών δικαιωμάτων συνδυάσθηκε εν προκειμένω με τη διδασκαλία περί θεμελιωδών αξιών και τούτο προκάλεσε αξιοσημείωτες φιλοσοφικές, μεθοδολογικές και δογματικές αντιρρήσεις⁴⁵. Οι φιλοσοφικές αφορούσαν κυρίως στη δυνατότητα και τον τρόπο γνώσεως των αξιών, οι μεθοδολογικές στην απροσδιοριστία της ιεραρχήσεως και της σταθμίσεώς τους και οι δογματικές στη συνεπαγόμενη αβεβαιότητα και ανασφάλεια δικαίου, κυρίως δε στον διαφαινόμενο κίνδυνο περιστολής των ατομικών ελευθεριών: πράγματι, γιατί η προσβολή μιας υψηλής αξίας (π. χ. της ανθρωπίνης ζωής) να μη δικαιολογεί τον περιορισμό ενός συνταγματικού δικαιώματος (π. χ. του δικαιώματος στην υγεία ως ελευθερίας); Τούτο συνιστά την περιώνυμη τυραννία των αξιών, όπως προσφυώς τη χαρακτήρισε ο Carl Schmitt⁴⁶.

Η επίκληση της αξιοπρέπειας στα νομοθετήματα της βιοηθικής δεν ενέχει άραγε τον θεσμικό κίνδυνο μιας τέτοιας τυραννίας, ή –με ηπιότερη έκφραση– μιας θεσμικής κηδεμονεύσεως των κοινωνιών του δικαίου από τους εκάστοτε κρατούντες ως φύλακες της αξιοπρέπειας; Η βέλτιστη δυνατή διευθέτηση της συγκρούσεως ή εντάσεως μεταξύ εξ αντικείμενου αξιών, περιλαμβανομένης της αξιοπρέπειας⁴⁷, ευλόγως προϋποθέτει τη στάθμισή τους και η τελευταία μια συνεπειοκρατική [consequentialist] θεώρησή τους ως προς την παραγωγή του μέγιστου δυνατού συνολικού αγαθού. Ο ενδιαφερόμενος κοινωνός του δικαίου δεν προφυλάσσεται έναντι κάποιων κρίσιμων κανονιστικών εκπλήξεων· το ζήτημα της εκβάσεως της εν λόγω σταθμίσεως είναι

44. Βλ. την παρουσίαση του ROBERT ALEXY, «Grundrechte als subjektive Rechte und als objektive Normen», in *Recht, Vernunft, Diskurs* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1995), σ. 262 επ.

45. Βλ. ROBERT ALEXY, *Theorie der Grundrechte* (Baden - Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1985), σ. 136 επ., 138 επ. και 154 επ.

46. Πρβλ. CARL SCHMITT, «Die Tyrannei der Werte», in *Säkularisation und Utopie: Festschrift für Ernst Forsthoff* (Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1967), σ. 37 επ. (Σημειωτέον ότι ο Schmitt δανείζεται τον τίτλο του άρθρου του από τον Nikolai Hartmann). Πρβλ., προς την κατεύθυνση των αναπτύξεων του κυρίως κειμένου, ULFRID NEUMANN, «Die Tyrannei der Würde: Argumentationstheoretische Erwägungen zum Menschenwürdeprinzip», *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 84 (1998), σ. 153 επ.

47. Πρβλ. ROBERT ALEXY, *Theorie der Grundrechte*, σ. 94 επ. Για το εσφαλμένο πάντως της θέσεως του Alexy βλ. τη βιβλιοκρισία μου στην αγγλική έκδοση της *Theorie, A Theory of Constitutional Rights*, μετ. Julian Rivers (Oxford: Oxford University Press, 2002), *Northern Ireland Legal Quarterly* 55 (2004), σ. 206 επ.

μάλλον εμπειρικό και εξαρτημένο από την εκάστοτε συγκυρία.

6. Από τη σκοπιά του μόνου έμφυτου δικαιώματός μας, το σύνταγμα δεν μας επιτάσσει να προστατεύσουμε τις (εγγενείς ή μη) αξίες, όπως είναι η ανθρώπινη ζωή, τα έργα τέχνης ή τα είδη της φύσης, με έναν άμεσο, οιονεί φυσικό τρόπο, αλλά να σεβασθούμε τις σχετικές πεποιθήσεις όλων των ελεύθερων και ίσων πολιτών. Η αντίθετη αντίληψη, ότι, δηλαδή, είναι συνταγματικά νοητή και επιβεβλημένη η προστασία των αξιών, παρά τις περί του αντιθέτου ή έστω μη σύμφωνες έγκριτες αξιολογήσεις της πλειονότητας, μιας μειονότητας ή έστω και ενός μόνου ελεύθερου και ίσου πολίτη, απλώς θα μας καλούσε να τοποθετήσουμε την αξιοπρέπειά μας ως έναν εξωγενή φραγμό της δικαιοκτικής αυτονομίας μας, των δικαιωμάτων μας⁴⁸. Πρόκειται για έναν ανομιμοποίητο αναδιπλασιασμό της αξιοπρέπειας: η αξιοπρέπεια φέρεται μεν να αποτελεί το μέτρο και την κανονιστική πηγή, αλλά, συγχρόνως, και το εμπόδιο των δικαιωμάτων. Ωστόσο, κατά την καντιανή αντίληψη, ακριβώς λόγω της εννοιολογικής και κανονιστικής προτεραιότητας της αξιοπρέπειας ως αυτονομίας, τα συνταγματικά δικαιώματα έχουν εγγενή όρια, η δε προστασία της αξιοπρέπειας δεν είναι ανεξάρτητη από τις έγκριτες αξιολογήσεις όλων των ελεύθερων και ίσων πολιτών. Η συνυφασμένη με τον αναστοχασμό μας (επί των εγκρίτων αξιολογήσεων μας) αξιοπρέπεια αποτελεί από το ίδιο το περιεχόμενό της αφ' ενός την πηγή των αξιώσεών μας έναντι των άλλων, ως αξιοπρέπεια σε πρώτο ή δεύτερο πρόσωπο, θέτει όμως αφ' ετέρου και το εγγενές όριο της επεμβάσεώς μας στις ζωές τους:

Έστω, λοιπόν, ότι η ύπαρξη του αληθινού Θεού αποτελεί την υπερβατική αξία – από την οποία αντλεί το νόημά του ο ενεργός βίος μας. Ωστόσο, αφ' ενός υφίσταται θρησκευτική ελευθερία, η οποία προστατεύει και τις πεποιθήσεις ενός αθέου, αφ' ετέρου ο Θεός (όπως και οι αξίες νοούμενες ως πλατωνικές ιδέες) είναι εξ ορισμού απρόσβλητος από την κακοβουλία μας. Η βλασφημία, π. χ., είναι απαγορευμένη από το δίκαιο, μόνον επειδή και εφ' όσον αντίκειται στη συ-

---

48. Πρβλ. από μια γνωμοδότηση του Γερμανικού Συμβουλίου Βιοηθικής «Για την εισαγωγή ανθρώπινων εμβρυικών βλαστοκυττάρων», in Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής και Ινστιτούτο Γκαίτε (eds), *Βιοηθική και Βιοπολιτική* (Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2002), σ. 36: «Σύμφωνα με το Σύνταγμα, η αυτονομία του ατόμου κατέχει υψηλή αξία. Περιορίζεται όμως στις περιπτώσεις όπου θίγονται η αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα τρίτων».

νύπαρξη των κοινωνιών του δικαίου υπό καθεστώς ελευθερίας και ισοσύτητας – το σχετικό έβδομο κεφάλαιο του ισχύοντος Ποινικού Κώδικα έχει ακριβώς ως τίτλο: *επιβουλή της θρησκευτικής ειρήνης*. Γι' αυτό, η βλασφημία, η οποία, π.χ., εμπεριέχεται σε ένα έργο τέχνης, δεν προσβάλλει –από τη σκοπιά του δικαίου– κανέναν⁴⁹. Ότι, επομένως, αδυνατούμε να συναγάγουμε από την ύπατη αξία της υπάρξεως του Θεού, θα το συναγάγουμε από την ισχύ των αξιών; Μόνο πρόσωπα δύνανται να υποστούν βλάβη από πράξεις άλλων προσώπων. Διαφορετικά, πρόκειται πράγματι για την *τυραννία των αξιών* (ή της εκάστοτε πλειοψηφίας).

Εφ' όσον η αξιοπρέπεια δεν δύναται από το ίδιο το περιεχόμενό της παρά να αποτελεί το σημείο ισορροπίας των κρίσιμων έγκριτων πεποιθήσεών μας, οι οποίες έχουν υποστεί τη δοκιμασία του αναστοχασμού στο φως των αρχών που τις δικαιολογούν καλύτερα από εναλλακτικές αρχές⁵⁰, ο ανομιμοποίητος αναδιπλασιασμός της αξιοπρέπειας ως εγγενούς πηγής και ως εξωγενούς εμποδίου των δικαιωμάτων αίρεται. Αξιοπρέπεια δεν σημαίνει παρά την αξία της προσωπικής ευθύνης από τη σκοπιά της εγγενούς αξίας του βίου και την εγγενή αξία του τελευταίου από τη σκοπιά της αξίας της προσωπικής ευθύνης. Είναι, λοιπόν, κανονιστικά δυνατό να συλλάβουμε λόγους ως προς τους οποίους είναι μεν απαγορευμένη η αυτοενοχοποίηση του υπόπτου ή κατηγορουμένου, *κατ' αναλογίαν* προς την απόλυτη απαγόρευση των βασανιστηρίων, και εν τούτοις επιτρεπτός ή επιβεβλημένος ο εξαναγκασμός προς *μαρτυρία*⁵¹, ή ως προς τους οποίους είναι μεν επιτρεπτή ή επιβεβλημένη η διενέργεια κληρώσεως μεταξύ των υπεράριθμων ναυαγών της σωσιβίου λέμβου για την επιλογή

49. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΤΑΚΗΣ, *Για την ελευθερία της τέχνης: Δοκίμιο πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας* (Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, 2008), σ. 172, το σύνηθες αίτημα που συνοδεύει τις αντιδράσεις κατά των βλάσφημων έργων τέχνης «δεν είναι απλώς να τιμωρηθεί με παραδειγματική αυστηρότητα ο προσβλητικός ή βλάσφημος καλλιτέχνης αλλά να καταστραφεί το αντικείμενο που ενσαρκώνει τη βεβήλωση των ιερών συμβόλων... Αυτό όμως ταυτόχρονα αποκαλύπτει ότι για τους αντιδρώντες η προσβολή που φέρονται να έχουν υποστεί δεν απορρέει από το ότι οι ίδιοι εξετέθησαν προσωπικά στη βλαπτική ή μειωτική του προσώπου τους επιρροή του έργου, αλλά από το ότι το έργο αυτό απλώς υπάρχει...».

50. Για τη μεθοδολογική αρχή της *αναστοχαστικής ισορροπίας* (*reflective equilibrium*) βλ. JOHN RAWLS, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, σ. 78 επ.

51. Βλ. το άρθρο μου «Σκέψεις για το δικαίωμα του υπόπτου στη μη αυτοενοχοποίησή του», *Ισοπολιτεία* 4 (2000), σ. 99 επ.

των προσώπων που θα σωθούν, όπως επιτρεπτή ή επιβεβλημένη η σωτηρία των πολλών αντί του ενός⁵², καθώς και η θυσία ενός υποδεέστερου αγαθού του Α χάριν της ζωής του Β κ. ο. κ.⁵³, και εν τούτοις απαγορευμένη η θυσία του ενός χάριν των περισσοτέρων, ή ως προς τους οποίους (λόγους) είναι μεν επιτρεπτή για τους γονείς η εγγραφή του τέκνου τους σε ωδείο για την εκμάθηση μουσικού οργάνου, όχι όμως και ο εμβολιασμός του με το (υποτιθέμενο) «γονίδιο του βιολιού» κ. λπ. κ. λπ. Οι εν λόγω έγκριτες αξιολογήσεις μας δεν αποτελούν παρά τις καλύτερες ερμηνείες της κανονιστικής ρήτηρας ποτέ μη μεταχειρίζεσαι ένα πρόσωπο απλώς ως μέσον, ακριβώς διότι επιτυγχάνουν να εναρμονίσουν, όπως έχουμε τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε μόνο μέσω του απευθυντέου προς τους διαφωνούντες κριτικού αναστοχασμού, την απρόσωπη όψη της αξίας της ανθρώπινης ζωής από μόνη τη συνύπαρξή μας υπό συνθήκες ελευθερίας και ισότητας με την προσωπική (ή υποκειμενική) αξία της.

7. Ο ευάλωτος στον σκεπτικισμό δογματισμός των νομοθετημάτων βιοηθικού ενδιαφέροντος διαπλέκεται με την ηθικοκρατία (*moralism*) (ή, με καντιανούς όρους, δεν διακρίνει, στην καλύτερη περίπτωση, τη βιοηθικώς ενδιαφέρουσα θεωρία του δικαίου [*Rechtslehre*] από τη βιοηθικώς ενδιαφέρουσα θεωρία της αρετής [*Tugendlehre*]). Η άσκηση κρατικής βίας για την επιβολή μιας ηθικής ορθοδοξίας (ακόμη και της πράγματι μιας και μόνης ορθής ηθικής), εν ολίγοις η καταπάτηση των δικαιωμάτων, είναι ηθικά εσφαλμένη, διότι προσβάλλει το ένα και μόνο έμφυτο δικαίωμά μας, την αξιοπρέπειά μας ως ελεύθερων και ίσων προσώπων. Από την άλλη πλευρά, δεν έχουμε την κανονιστική δυνατότητα να παραιτηθούμε από την αξιοπρέπειά μας (ακόμη και αν ή παρ' ότι έχουμε το δικαίωμα να αυτοκτονήσουμε): το αντίθετο: η αξία της προσωπικής ευθύνης μας συνυφαίνεται με την εγγενή αξία του βίου μας. Γι' αυτό τα δικαιοκίνητα ενεργήματά μας είναι γνησίως δικαιοκίνητα (και όχι επειδή το ορίζει η αυθαιρεσία ή η αυθεντία της εξουσίας): άξια, δηλαδή, σεβασμού εκ μέρους των τρίτων και, συγχρόνως, άξια προστασίας εκ μέρους του κράτους.

---

52. Βλ. τη συμβολή μου, «Μετρούν οι αριθμοί: πώς και γιατί», in Παύλου Κ. Σούρλα και του γράφοντος, *Δίκαιο, ηθική και βιοηθική*, §§ 8.1 επ.

53. Πρβλ. τις σχετικές περιπτώσεις που εξετάζει κατά τρόπο ανυπέροβλητο ο DEREK PARFIT, *On What Matters*, σ. 212 επ.

